

DİLİMİZİN ZENGİNLİĞİNE KATKILAR

Nevzat GÖZAYDIN

“Dilini kaybeden millet, yaşamak hakkını çoktan kaybetmiştir.”

Cemil MERİÇ¹

Türkçenin edebî özellikleriyle dikkatleri üzerine çeken en eski yazılı belgelerinin yaşı, günümüzde binden fazladır. Orhon Yazıtları'ndan başlayıp Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı sözlüğüyle süren ve tarihe tanıklık eden eserlerin etkileri bugünkü dilimizde bile bellidir. Araştırmacıların her iki dev kaynak hakkında yaptıkları değerlendirmeler sayesinde, ne kadar önemli hazinelere sahip olduğumuzu bir kez daha anlıyoruz. Anlamakla da kalmıyoruz; ana dil zevki gelişmiş, okuma sevgisi taşıyan öğrencilere bu değerleri aktarma savaşına giren bilim insanlarını da alkışlamaktan geri kalmıyoruz.

Bugün hayranlık (!) duyulan Avrupa dilleri, 8. ve 11. yüzyıllar arasında *Bengü Taşlar* ve *Divanü Lûgat-it-Türk* benzeri eserlere sahip olmayı hayal bile edemezken Türk dili, varlığını her coğrafyada kabulde zorlanmamıştır. Yüzlerce yıl bu dil işlenerek geliştirilmiş olup son yüzyılda da kolaylıkla okunan ve anlaşılabilir eserlerle gündemde kalmayı bilmiştir.

Amacımız; artık bir tür “klasik” olarak değerlendirilen yazarlarımızın eserlerindeki söz varlığının titizlikle taranması, sözlüklerimizde henüz yer bulamayan daha önceleri yaşamış kelime ve deyimlerin örnek cümleleriyle birlikte sözlüğümüzde bulunmasıdır.

Türk Dil'i'nin önceki sayılarında taradığım kitaplardan örnekler sergilemeyi bu sayımızda da sürdürüyorum. Bu tür zaman alıcı çalışmalar çoğaldıkça Türkçemizin söz varlığının, madde başı ve madde içi olarak, sayısının

1 Cemil MERİÇ, *Jurnal*, İstanbul 1992, s. 181

giderek artacağıının bir kanıtını aşağıda veriyorum.

Aktardığım maddelerde yazarların kendi yazım hususiyetleri değiştirilmemiş olup aynen korunmuştur.

arzuya şayan: TS'de bulunmuyor. Anlamının 'isteğe uygun, arzu edilebilir' olması gerek: "*Yazı dili ile konuşma dili arasındaki uçurum hatırlanınca, arzuya şayan bir ideal sayılabilir.*" (CM/J., 72)

aşk ağlatır dert söyletir: "*Yani bendeniz, şikâyet kastiyle söylemiyorum; meşhur meseldir, aşk ağlatır dert söyletir, derler.*" (MŞE/O., 88)

ayrı ayrı dünyaların insanı ol-: Sözlüğümüzde yok. 'İnsanın yetişme tarzı, eğitimi, öğrenimi bakımından birbirinden farklı özellikleri vardır' anlamında kullanılır: "*Ben yine Ferit'le ayrı ayrı dünyaların insanı olduğumuzu iddia edeceğim.*" (EI/KD., 71)

biyograf: TS'de var ancak örneği yok: "*Bir biyograf zavallıyı kendisi öldürdü, diyor, yalan yanlış ilaçlar alarak öldürdü.*" (CM/J., 105)

biyolojik: Açıklayıcı ve güzel bir örneği yazarımız vermiş: "*İnsan ailesi biyolojik bir olaydan ibaret değil; kültürü aktarmak en önemli fonksiyonu.*" (CM/J., 121)

bukle bukle: Bu ikilemeyi de TS'de bulamıyoruz. 'Bukleler hâlinde, bukle çokluğu içinde' anlamına gelmektedir: "*Saçları karışınca bukle bukle oluyor, yaramaz çocukları gibi.*" (EI/KD., 9)

buncasına: TS'de yok. Anlamı 'bu kadar çok, böylesine fazla' olmalıdır: "*Mademki yepyeni bir şehre geldik; her şey, insanlar bile buncasına değişik, niye olmasın?*" (EI/KD., 7)

buyurt-: Yazarımızın verdiği örneğe göre eskiden kullanılan bir söz olduğu anlaşılıyor; 'emir vermek' anlamındadır: "*Bendenizi kalemede de severlerdi, iki maaşı birden buyurttuğum bile olurdu; biz meğer o günlerin kıymetini bilmiyormuşuz.*" (MŞE/O., 88)

buz gibi don-: TS'de yakın anlamlısı olan (soğumak) var ama örnekteki mecaz anlamda verilmiş. 'Aşırı tepki göstermek, büyük hayal kırıklığı yaşamak' anlamına gelebilir: "*O kadar soğuk ve kesin konuşurdu ki, kanımın iliklerimde buz gibi donduğunu hissedirdim âdeta.*" (EI/KD., 29)

cazip görün-: Sözlüğümüzde bulunmuyor. Anlamı 'çekici olduğuna inanmak' olabilir: "*Okulu bilmiyorsun, bilinmeyen şeyler, insanlara cazip görünür; bunun için sana kızmıyorum.*" (EI/KD., 39)

- çat-:** TS'deki dokuz anlamın dışında bir anlam taşıyor. Yazarımızın örneğine göre, anlamının 'yeterli olmak, yetmek' olduğunu düşünüyorum: "*Gidecek, ben bilmem mi? Onun gücü çatsaydı bizi Sakarya'da alırdı.*" (MŞE/O., 51)
- damlacık:** TS'de madde başı olarak normal anlamında verilmiş ancak yazarımızın örneğinde görüldüğü gibi mecaz anlamındaki anlamı 'en ufak, bir parçacık, minicik' olmalıdır: "*Ondan sonra da, o şeyi yapmak için yüreğimde bir damlacık heves kalmazdı.*" (EI/KD., 29)
- dertop ol-:** TS'de iç madde olarak var ama örnek cümlesi dertop edilmek şeklindedir. Değiştirmek gerekiyor: "*Bazen dertop olup havada çiçek açmış bir tombul elma ağacına benziyordunuz.*" (RHK/TŞ., 28)
- deva um-:** Bu deyim TS'de bulunmuyor. Anlamı 'iyileştirici çare beklemek' olmalıdır: "*Mezuniyeti beklemiş durmuş, ondan bir deva ummuştum; boş çıktı.*" (EI/KD., 47)
- düş kur-:** TS'de (düş) madde başının ikinci anlamında (imge) maddesine gönderme yapılmış ancak orada da (imge kur-) diye bir iç madde bulunmuyor. Başka bir madde başında (hayal) içinde bu (kur) fiili kullanılmış ancak orada da düş maddesine gönderme yok. Doğrusunun madde başı olarak yerinde açıklanması gerekir: "*Düş kurmanın yapıcı yanlarını reddetmeyen, buna rağmen gerçekçi bir askerdir.*" (BU/KAMT., 125)
- eklektiklik:** TS'deki madde başında sadece "seçmecilik" bilgisi var ancak örnek yok. Yazarımızın örneği güzel bir açıklamadır: "*Bütün derbederliğine, bütün eklektikliğine, bütün acemiliklerine rağmen Ahmet Hamdi son edebiyat tarihçimizdir.*" (CM/J., 128)
- eler tutar:** Bu ikilemeyi de TS'de bulamıyoruz. Halk arasında bu (iler tutar) biçiminde kullanılıyor. Doğrusunun yazarın örnek cümlesinde görüldüğü gibi (ele-) fiiliyle bağlantısı açıkça anlaşılıyor: "*Senin adına ve kitabına uygun iş gören politikacının eler tutar yerini bırakmazdık.*" (RHK/TŞ., 18)
- elifli:** TS'de bulunmayan başka bir madde başı... Bu sözün eskiden kullanım şekli "elifli"dir. TS'de madde başı olarak vardır ancak açıklaması sadece 'bantlarla süslenmiş' olarak verilmiştir. Oysa başka bir sözlükte, İA/MBTS içinde doğru açıklama vardır. 'Kalça kısmı daha geniş olan bir çeşit şalvar.' Yazarımızın örnek cümlesi de buna uygun olup TS'deki anlam düzeltilmelidir: "*Dizinde elifli şalvar, ayakta beyaz çoraplar, belinde ince şal kuşak...*" (MŞE/O., 56)

- eslâf:** Örneksiz geçilen başka bir madde: “*Eslâf sade suya tasavvuf çorbasiyla beslenmiş asırlarca.*” (CM/J., 125)
- eyvallah çek-:** TS’de bulunmayan bu deyimın anlamı örnek cümleye göre, ‘Allah’a ısmarladık’ olmalıdır: “*Her şeyi unutup yeniden başlamaaya karar verdim; Ferit’e bile bir eyvallah çekip, yeniden başlamalı.*” (EI/KD., 7)
- fatalizm:** TS’de var ama örnek yok: “*Bu kadar farklı insanların başarısızlıkta birleşmesi fatalizme götürüyor insanı.*” (CM/J., 86)
- ferman ferma:** Bu eski deymi de TS’de bulamıyoruz. Ancak İA/MBTS içinde madde içi olarak ‘buyruğu geçen, ferman buyuran’ açıklaması var: “*Ahlâksızlığın, bencilliğin, kayıtsızlığın ferman ferma olduğu bir ülkede ahlaktan, insanlıktan bahseden bir kitabı okuyanlar, ancak takdire lâyiktir.*” (CM/J., 62)
- fetişizm:** Örneksiz geçilen bu madde başına yazar güzel bir örnek veriyor: “*Din, daha doğrusu semavi dinler, fetişizme kıyasla heybetli birer tefekkür âbidesi.*” (CM/J., 82)
- fitnefücrluk:** TS’de sadece (fitnefücür) var ve örnek cümlesi yok. Anlamı ‘fitne çıkaran kimsenin işi’ olmalıdır: “*Bahsettiğin devirde hükümet başında bulunanların bir yalanını, bir fitnefücrlüğünü yakaladık mı, hep birden bağırırdık.*” (RHK/TS., 17)
- gayya:** TS’de var, (gayya kuyusu) maddesine gönderilmiş olup örneksiz geçilmiş. Yazar biraz farklı bir anlam yüklemiş: “*Istırap gayyasında aylarca kaldım, orada yalnız sükut vardı.*” (CM/J., 35)
- gerçeği gör-:** TS’de yok. Anlamının ‘gerçekle yüzyüze gelip onu anlamak’ olduğunu sanıyorum: “*Belki başından beri her şeyi durmadan büyütüyordum, gerçeği görmek gerekti; gerçeği, olanı.*” (EB/BG., 29)
- gerek duy-:** TS’de yok. Anlamı ‘ihtiyacını hissetmek, gereğini yerine getirme istemek’ olmalıdır: “*Karımın armağanı diye açıklama gereğini duymuştu bir gün.*” (EB/T., 61)
- gidip gel-:** ‘Sürekli dolaşmak’ anlamındaki bu söz TS’de yok: “*Bir te-dirginlik var bugün üstünde; odanın içinde durmadan gidip geliyor.*” (EB/T., 200)
- gırtlığına tıka-:** TS’de bulunmuyor. Anlamı ‘söyleyeceğini, isteğini rahatça dedirtmemek’ olmalıdır: “*Hevesini gırtlığına tıkamak için, anlatacaklarımızı biliyorum, dedim.*” (EB/T., 221)

gönlünü al-: “Önce bekeci kadının gönlünü alayım, seni nasıl olsa bulurum.” (EB/T.,12) Bu deyimın anlamı ‘kalbini kazanmak, gönlünü hoş etmek’ olmalıdır.

görmezden gel-: TS’de yok. Anlamının ‘farkında değilmiş gibi yapmak’ olduğunu düşünüyorum: “Bunun böyle olduğu bilirse bile, görmezden gelmek yeğ tutuluyor ister istemez.” (EB/BG., 139)

(birine) gösterişli gel-: TS’de bulunmuyor. ‘Çok çekici, göz alıcı, muhteşem olduğunu sanmak’ anlamındadır: “Köşkün kapısında taksiden indiğim zaman, önce bana hayli gösterişli gelen buketin birden zavalılaştığını fark ettim.” (EB/T., 222)

gözaltında kal-: ‘Gözaltı cezasını çekmek’ anlamındaki bu deyim TS’de yok: “Meğer üç haftadan fazla gözaltında kalmış, gıkını çıkarmamış, kimseyi ele vermemiş.” (EB/T., 155). Buradaki (gıkını çıkarmamak) da (gık) maddesi içinde yer almalıdır.

gözü aydın ol-: TS’de yok. Anlamının ‘sıkıntılı, bunaltıcı durumdan iyi bir haberle kurtulup sevinmek’ olduğunu düşünüyorum: “Gözümüz aydın, bir şeyciliği yok, dedi; ablamın da üzüntüsü geçti.” (EB/EÖ., 118)

gözünün ferî sön-: TS’de bulunmuyor. Anlamı ‘gücü, kuvveti kalmamak, çok hırpalanmak’ olmalıdır: “Yiğit adamsın; top gibi oynarlar, iliğini emerler, gözünün ferîni söndürürler.” (EB/BG., 57)

gözyaşı dök-: ‘Çok ağlamak’ anlamındaki bu deyim TS’de bulunmuyor: “Kızına düşkünlük görünümünü arkasında kendi yaşanmamış evliliği için gözyaşı döken annesinden öç almak istemediğini kim savunabilir?” (EB/T., 140)

heğbe: TS’de yok. Örnek cümleye baktığımız zaman, bunun Söz Derleme Dergisi (TDK Yay.) içinde ‘kambur’ anlamına geldiğini görüyoruz: “İki gündür eski mandıra yerindeki heğbe tarlayı ekmeğe gidiyordu.” (MŞE/O., 205). Örneğe göre anlamı ‘inişli yokuşlu’ olmalıdır.

hiç mesabesinde ol-: TS’de (mesabe) var ancak bu deyim yok. ‘Yok deneyecek kadar az, çok kıt’ anlamındadır: “Hükümet işlerine, yine bir nebze yalan karışıyordu ama bu, deve de kulak, tereyağında kıl kabildinden hiç mesabesinde idi.” (RHK/TŞ., 18)

hikmetâmiz: TS’de yok. Anlamının ‘hikmetle dolu, hikmetli’ olması uygundur: “Güzel üsluplu, samimi ve hikmetâmiz olan senin mektubunu da gördüm.” (RHK/TŞ., 55)

- hüddam:** Ar. kökenli bu sözü yazarımız böyle yazmış, oysa aslı (hüddam) olup anlamı ‘hizmetliler, uşaklar, hizmet edenler’dir: “*Kitabı, maddi refahına hizmet edecek bir hüddam olarak görür.*” (CM/J., 67)
- kafasına yat-:** TS’de bu deyim bulamıyoruz. Anlamı ‘kabul etmek, razı olmak’tır: “*Zaten bu askeri muvaffakiyete hâlâ benim kafam yatmadı.*” (RHK/TŞ., 47). Yazarımızın verdiği anlam ise biraz daha farklıdır ve ‘pek inanmamak, şüpheli bulmak’tır.
- kafası çalışma-:** TS’de bu deyim ne olumlu olan (kafası çalış-) var ne de olumsuz. Anlamının ‘yerinde ve doğru, iyi düşünmek’ olduğunu kabul edebiliriz: “*Bektaş da olmaz, Cüce Cemal hiç olmaz, aptalın teki, kafası çalışmıyor.*” (EB/EÖ., 207)
- kafaya dik-:** Anlamının ‘içeceğini bir hamlede, hemen içmek’ olduğunu düşündüğüm bu deyim de TS’de bulamıyoruz: “*Bardağı kafama dikip kalkıyorum ayağa, delice bir telaş var içimde.*” (EB/BG., 201)
- kaldırıp at-:** TS’de yok. ‘Tamamen ortadan kaldırmak, yok etmek, silmek’ anlamındadır: “*Elektronik mikroskoplar altında, lazer uçlu neşterle hücrelerin duvarları bile kaldırılıp atılıyor.*” (EB/T., 9)
- kalkıp git-:** ‘Oturduğu yerden, bulunduğu ortamdan çabucak çıkmak’ anlamındadır: “*En iyisi, hesabı ödeyip hemen kalkıp gitmekti, ama kalkamadım yerimden...*” (EB/BG., 23)
- kanı beynine fırla-:** TS’de bulunmuyor. Anlamı ‘birdenbire çok sinirlenmek, aşırı hiddet göstermek’ olmalıdır: “*Kanı beynine fırladı Çiğdem’in; kim izin verdi size telefonla konuşmanız için?*” (EB/T., 109)
- kapılıp git-:** Bu deyim de TS’de bulunmuyor. “*Küçük mahalle dedikodularına kapılıp gitsem sıkıntılarımı daha az düşüneceğim.*” (EB/BG., 228) Anlamı ‘hiçbir şey düşünmeden, muhakeme etmeden işi oluru bırakmak’ olmalıdır.
- karabet:** Örneği bulunamamış: “*Karabet, kan bağlılığını meşrulaştıran bir takım ritlerle ortaya çıkar.*” (CM/J., 122) Burada geçen (rit) sözü TS’de yer almıyor ancak bu sözden sıfat olarak yapılan (ritüel) var ve ‘âdet hâline gelmiş’ şeklinde açıklanmış. Kök kelimenin, rit’in de alınması ve anlamının ‘âdet, gelenek’ şeklinde verilmesi uygun olacaktır.
- kendi kendisi:** Bu ikilemeyi de TS’de bulamıyoruz. “*Birbirini anladığını sanan iki insan bir koloni oluşturur, her biri kendi kendisi olmaktan çıkar, ama yepyeni bir özne de oluşturmaz.*” (EB/T., 10)

kendine bak-: Eskiden beri bilinen bu deyim TS’de göremiyoruz. ‘Kendi sağlığını düşünmek, bakımını yapmak, yiyeceğini içeceğini dikkatli kullanmak’ anlamındadır: “*Ne de olsa dikkat etmen gerek, kendine iyi bakmalısın; yorulmamalısın, boğazından kesmemelisin.*” (EB/BG., 123) Son zamanlarda halk arasında ve özellikle gençler arasında “kendine iyi bak!” sözü, kendilerinden daha yaşlılara da söylenir oldu. İngilizceden çeviri bu sözü, aslında daha yaşlı olanın genç kişiye söylemesi uygun olur.

kendine güven-: TS’de yok. Anlamı ‘kendi yetiştirme tarzına, eğitimine, kişiliğine, deneyimine yeterince inanmak’ olmalıdır: “*Kendime güvendiğimi, ondan korkmadığımı belli edecek şekilde oturduğumu sanıyorum.*” (EB/T., 166)

kendini ezdirme-: Bu deyim olumsuzunun kullanıldığı pek söylene-
mez. Genellikle hep bu olumsuz şekliyle kullanılır ve anlamı ‘başkası tarafından sıkıntıya düşürülmemek, baskı altında kalmamak’ anlamındadır: “*Bir yandan kendisini ezdirmeyecek ölçüde sivri, bir yandan silik ve yuvarlak bir kişiliğe bürünmek kaygısında.*” (EB/BG., 141)

kendini zor tut-: TS’de yok. ‘Bazı durumlarda kendini frenlemek, istemeden kötü bir duruma düşmemek için zorla sabır göstermek’ anlamına gelebilir: “*Anımsadıkça gülmek için kendimi zor tutuyorum, ama o anda, hiçbirimizin gülecek hali yoktu.*” (EB/T., 134)

kırışma: TS’de var ama karşılığında gönderdiği fiil hâlindeki anlamların hiçbiri bu örneğe uygun bir açıklama değil. Buradaki anlamın ‘savaş durumunda karşılıklı olarak birbirini öldürme’ olduğu açıktır: “*İnsanların başına gelen kanlı kardeş kırışma ve kesişmelerinin yakından şahidiyim.*” (RHK/TŞ., 93).

komünite: TS’de bulunmuyor, ancak aynı kökten türemiş olan yakın anlamlıları var. Örnekteki anlama bakarak ‘komün hayatı’ anlamı taşıdığını söyleyebiliriz: “*Hakarete uğrayan göçmen çocuğu bir yere tutunmak, bir komüniteye girmek ihtiyacındaydı.*” (CM/J., 77)

köşeli: TS’de örnek cümlemizdeki mecaz anlamı bulunmuyor. ‘İlkeleri kesin, taviz vermez, katı tutumu olan’ anlamını yazar vurguluyor: “*Keskin ve köşeli bir şahsiyeti vardı, ama zaman zaman yumuşayan bir sertlik...*” (CM/J., 84)

- munsif:** ‘İnsafli’ anlamına gelen bu sözü yazarımız şöyle kullanmış: “Ancak insan biraz munsif olunca, faraza kadınlar açıldı, diye şikâyet ediyoruz; kadınlar böyle oldularsa, onları biz yaptık.” (MŞE/O., 146) TS içine madde başı olarak alınmalıdır.
- müstakar:** TS’de verilen birinci anlam için örnek: “Aile, en tipik ve müstakar komplekslerin faaliyet gösterdiği bir saha.” (CM/J., 123)
- mütefekkir:** Örneği bulunmayan bu söze açıklayıcı bir cümle: “Bugün, bizde neden mütefekkir yetişmiyor konusu üzerinde duracaktım.” (CM/J., 128)
- nas:** TS’de ikinci anlama uygun örnek: “Hangi bilgimiz en iptidai dinin naslarından daha sağlam?” (CM/J., 41)
- neşide:** TS’de var ve ikinci anlam için yazarımızın örnek cümlesi: “Hatıra defteri ya bir destan olmalı, ya bir neşide.” (CM/J., 76)
- okyanus:** TS’de var ancak örnek cümledeki anlamı ‘çok geniş çevre; duygu, düşünce ve hayal dünyası’dır: “Cehalet okyanusunda yapacağı fetihleri, vatanına avuç avuç toprak taşıyıp oturtmak zorunda.” (CM/J., 159)
- ömrüne doyma-:** TS içinde yer almayan bu deyim anlamı ‘beklentilerini yapamadan, ümitlerini gerçekleştirmeden, vakitsiz ölmek’ olabilir: “Gözümün önüne Firdevs geliyor; ömrüne doyamadan öldü gitti, çocuğunu bile doğuramadı.” (EB/EÖ., 164)
- özünü yitir-:** TS’de bulunmuyor: “Günden güne değişiyor, özünü yitiren bir hamur gibi çürüyor.” (EB/T., 216) Anlamının ‘kendi manevi varlığını, asıl yapısını kaybetmek’ olduğunu düşünüyorum.
- pürheyecan:** Sözlüğümüzde bu madde başı bulunmuyor. Anlamı ‘çoşku, heyecan dolu’dur: “Akşama kadar sokaklarda gezdim; annemin beni pürheyecan beklediğini bile bile...” (EI/KD., 46)
- rahatını boz-:** TS’de bulunmayan bu deyim anlamının ‘huzurunu sınıksız, üzüntüsüz yaşayışını ortadan kaldırmak’ olduğunu düşünüyorum: “Hiç değilse gereksiz şeyler için kafasını yorup, rahatını bozmuyor.” (EB/BG., 78)
- sabi sübyan:** Bu ikileme TS’de yoktur. Anlamının daha çok çocuklar için kullanılan ve ‘günahsızlık, masumiyet, tecrübesizlik’ bildiren bir özelliği olduğunu düşünüyorum: “Nüfuzunu sabi sübyan üzerinde zalimcesine kullanan bir insafsız.” (RHK/TS., 40) Burada geçen (zalimcesine) için örnek cümle olarak da alınabilir.

saçı bitmemiş yetim: Örnek cümlesi bulunamamış: “*Hele şu zalim hükümdara bak, saç bitmemiş yetimlere kadar bir zavallı millete kıyacak.*” (RHK/TS., 42)

sağlama bağla-: TS’de (sağlama bağla-)’yı (sağlam kazığa bağla-)’ya gönderilmiş olarak görüyoruz. Örnek cümlesi de yok. Oysa bu deyim biraz farklı anlam taşıyor. Bence anlamı ‘gereğini yapmak, güvenilecek bir durum yaratmak’ örneğe bakılarak verilebilir. Halk arasında da, söz gelimi, “Paranı sağlama bağladın mı?” veya “İşi sağlama bağladım, sorun çıkmaz.” gibi kullanımları duyarız. Yazarımız da aynı yolda şu örneği veriyor: “*Çocuk yapmadan önce, geleceğini sağlama bağlamak gerek; ana-baba sorumluluğu, kolay mı?*” (EB/BG., 77)

sakil: TS’deki üçüncü anlama uygun bir örnek: “*Hepsinin de bön bakışlı, aptal gülüşlü, yarı mankafa, sarsak ve sakil olduklarına kalıbımı basarım.*” (RHK/TS., 43)

sayıda sürüde ol-: Bu deymi de TS’de bulamıyoruz. Anlamı ‘bir kim-
senin elindeki var olan makamını, varlığını veya kişiliğini kaybedip değersiz, bayağı ve sıradan bir durumuna gelmek’tir: “*O yıllarda Maliye’de müfettişti. Şimdi sayıda sürüde bir adamdır.*” (MŞE/VB., 35)

seyyale: Ar. kökenli bu sözü TS almamış. İA/MBTS’de ise üç anlamı gösterilmiş. Oradaki ikinci anlam olan ‘akım, cereyan’ bu örneğe de uygun düşüyor: “*Göz bebeklerimizden fıskıran her seyyale mekân canavarını bir anda ehlileştirir.*” (CM/J., 42)

sinir bozucu: Bu sıfatı TS’de göremiyoruz. Anlamı ‘sıkıntı veren, üzüntüye yol açan, zorluk çıkaran’ olmalıdır: “*Çay getiriyor Hüseyin Çavuş. Suratı asık; gözlerinde, son günlerde beliren o sinir bozucu titreme.*” (EB/BG., 92)

sinir ol-: “*Akşam eve geldiğinde ablam, çevresinde dolanmıyor mu, sinir oluyorum.*” (EB/EÖ., 176) TS, bu deymi almamış ve anlamının ‘öfkelenmek, asabı bozulmak, hiddetlenmek’ olduğunu düşünüyorum.

sitarevi: Sözlüğümüzde ne (sitare) ne de bu söz yer almıyor. Farsça olan bu söz, ‘sitare, yıldız’ anlamına geldiğini göre ‘yıldıza benzer, yıldız gibi, hatta yıldızimsı’ anlamını taşıyor: “*Güneşin çiğ ve hoyrat ışığı yerine, gönlün sitarevi aydınlığı. Pencerelerini dış dünyaya kapayan şuur artık bin bir kollu avizesini yakmıştır.*” (CM/J., 107)

sözü bir et-: TS’de bu deyim bulunmuyor. Anlamı ‘herhangi bir konuda ortak karar vermek, sözleşmek’ olmalıdır: “*Bir zamanlar da onun*

yanında kalmış, evlendirecekler diye beklemiş; sonra bakmış ki evlendirecekleri yok, yalnız çalıştırıyorlar, bir arkadaşı ile sözü bir edip kaçmış, buraya kadar gelmişler.” (MŞE/AK., 15)

suyuna git-: TS’de bu deyim yok, ancak buna benzer, ayrı anlama gelebilen (suyunca gitmek) maddesi bulunuyor. Örneklessiz geçilmiş: “Artık onu konuşurmak için suyuna gitmek gerektiğini öğrendim.” (EB/T., 206)

sünüğü depreş-: TS’de bulunmuyor. Eskiden kullanılan ve ‘kemik’ anlamına gelen (sünük) ile yapılmış bir deyim. Yazarımız genellikle halk arasında kullanılan bu deyim şu örnekle veriyor: “Ne ise sünüğü depreşmesin, dalaşmadığı, dolaşmadığı adam yoktu. Rifat Efendi, bunları söylerken, köpek de durmaz salar.” (MŞE/O., 200)

şakanın ölçüsünü kaçır-: Anlamının ‘onur kırıcı, zarara yol açan, sıkıntı yaratan şaka yapmak’ olduğunu düşündüğüm bu deyim TS’de yoktur: “Sen adam olmayacaksın, hep eşek kalacaksın; şakanın ölçüsünü kaçırıyorsun.” (EB/EÖ., 207)

şeytan kulağına kurşun: TS’de var ancak örnek cümle masa başı! Yazarımızın örneği gayet açıklayıcıdır: “O zaman hafiyeye var, filân derlerdi ama, şeytan kulağına kurşun, biz hiç bir şey görmedik.” (MŞE/O., 87)

şifasız: TS’de var ama yazarlarımızdan örnek cümle bulunamamış: “Arkada kalan yıl bana ne kadar şifasız bir cehalet içinde yüzdüğümü öğretmekten başka ne yaptı?” (CM/J., 54) Bu örnekteki anlama göre, anlamın ‘giderilemez, ortadan kaldırılamaz’ benzeri mecaz içerdiğini söyleyebilirim.

şurdan burdan: Sözlüğümüzde olmayan bir ikileme... Anlamı ‘ilgili ilgisiz her türlü konudan, olaydan, öteden beriden’ olmalıdır: “Önce şurdan burdan konuştuk, o yine erkeklerden falan bahsetti.” (EB/EÖ., 111)

taksir: TS’deki iki anlamdan ikincisinin örnek cümlesi olabilir: “Her şey mukadderdir. Âmenna... Akacak kan damarda durmaz derler. Elbette bir taksirimiz varmış ki, çekiyoruz. Bu günleri de görmek mukaddermiş.” (MŞE/O., 87) Bu örnek cümlede geçen (akacak kan damarda durmaz) atasözü için ayrıca örnek verilecek bir cümle...

taş üstünde taş, omuz üstünde baş kalma-: Sözlüğümüz bu deyimde yer vermemiş. TS’deki (taş taş üstünde...) içinde örnek cümle var. Ancak buradaki deyim biraz daha farklı bir anlam taşıyor. ‘Her tarafı

yakıp yıkmak ve herkesi öldürmek, varlıklarına son vermek' anlamı daha uygun olacaktır: “*Bir kızılca kıyamettir kopuyor, kan gövdeyi götürüyor, biçare kıt'acığında taş üstünde taş, omuz üstünde baş kalmıyor.*” (RHK/TŞ., 81)

tavuk ayağı ye-: Bu ilginç deymi de TS'de bulamıyoruz. Önce örnek cümleye bakalım: “*A, o nasıl lâkırdı, dedi. Bunlar da tavuk ayağı yemişler, ağızlarında bakla ıslanmıyor.*” (MŞE/VB., 161) Anlamın 'gevezelik etmek, dedikodu yapmak, sırları ortaya dökmek' olduğunu düşünüyorum.

teksif et-: Buna sadece bir örnek cümle eklemek gerekiyor: “*Felaketlerimiz üzerinde durmak, dikkatimizi fizik ve manevi yaralarımıza teksif etmek, bizi köstebeklerle aynı seviyeye indirir.*” (CM/J., 44)

tereddiye uğra-: TS'de (tereddi) var ancak bu deyim yok. Anlamının 'soysuzlaşmak, yozlaşmak, kötü duruma düşmek' olduğu kanaatindeyim: “*Tereddiye uğramış fâniler arasından seni uzaklaştıracak kıyafet budur.*” (RHK/TŞ., 37)

uslu uslu: Bu ikilemeyi TS almamış. Anlamı 'uslu bir şekilde, uslu olarak'tır: “*Kağıttan köşklerinde uslu uslu oturan filozoflar, sesleri daima pes perdeden, hepsinin boyunbağı, kolalı yakası var.*” (CM/J., 185)

ümide kapılma-: TS'de bu madde yok, (ümide kapıl-) var ama onu da (umuda kapıl-)a göndermişler. Olumsuz biçimi verilmemiş, olumsuzunun örnek cümlesi bulunuyor. Bu deyimın yerinde anılması ve örneklendirilmesinin de aktarılması gerekiyor: “*Bununla beraber, dergiyi çıkarırlar büyük bir ümide kapılmıyorlar, biliyorlar ki rehavet ferman ferma, okuyan az.*” (CM/J., 184) Buradaki (ferman ferma) için yukarıda gereken açıklama yer alıyor.

üniversel: Fr. kökenli bu kelimeyi yazar böyle yazıyor. TS ise madde başı olarak (üniversel) olarak almış ama onu da (evrensel)'e göndermiş. O madde içinde de üç anlam bulunuyor ve sadece üçüncü anlama uygun örnek bulunmuş. Yazarımızın örnek cümlesi ilk anlama uygun olup sözlüğümüzde bu biçimiyle de yer alması uygun olacaktır: “*Çocuğa göre tanrıdır annesiyle babası, hareketleri de, hükümleri de birer mutlaktır, üniversal aklı, kanunu, temsil ederler.*” (CM/J., 190)

vekarsızca: TS'de bulunmuyor ve vakarsızca'yı da bulamıyoruz. Yazar bu biçimini yeğlemiştir: “*Bahar için bir dümbelek vezni seçmiş, baharı*

köçek gibi vekarsızca oynatmıştır.” (BHK/TŞ., 74). (vekar) kelimesinin de alınıp (vakar)’a gönderilmesi gerekir.

vetire: Sözlüğümüzdeki ilk anlama uygun örnek cümle: *“Ruhi gelişmenin ana vetirelerini kontrol eden, nesiller arasında ruhi bir devamlılık sağlayan da aile...”* (CM/J., 121)

veyl: Bu hitap kelimesi TS’de yer almıyor. Ar. kökenli bu sözün anlamı ‘vah vah, yazıklar olsun, ne yazık ki’dir: *“Veyl bu hanımefendilerin imtiyazlarına dokunan gafillere.”* (CM/J., 62)

yavuz: TS’de üç ayrı anlamı gösterilmiş, ancak hiç örnek bulunamamış. Yazarın örneği ilk anlama uygundur: *“En yavuz ermişlerin zaman zaman nasıl çamurlaştıklarını görmek, küçük insanlar için zehirli bir teselli...”* (CM/J., 53)

yurtluk: TS’de var, örnek cümlesi yok: *“Biz ahır sekisine alışmışız. Senin, benim gibilerin elinde kalıp da yurtluk olacağına, onun elinde ko, şenlik olsun!”* (MŞE/O., 181)

yüksecik: Bu madde başını TS almamış. Anlamı ‘biraz yüksek yer’dir: *“Yürür dururken, yolun yüksecik bir yerine çıkınca, uzaktan köy yolu üstünde bir karaltı, gördü.”* (MŞE/O., 191)

zelilâne: Sözlüğümüzde bu madde yok. Anlamı ‘zelilce, zelil gibidir’: *“Kaçış, daima zelilânedir; bu kaçış bir kendini arayış da değil, pervanenin ışığa koşması da...”* (CM/J., 107)

Taranan Kaynaklar:

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, 2011 (İA/MBTS)

BENER, Erhan, *Baharla Gelen*, 1969 (EB/BG)

_____, *Elif’in Öyküsü*, 1980 (EB/EÖ)

_____, *Tekilleşme*, 1990 (EB/T)

ESENDAL, Memduh Şevket, *Ayaşlı ve Kiracıları*, 1983 (MŞE/AK)

_____, *Otlakçı*, 1983 (MŞE/O)

_____, *Vassaf Bey*, 1983 (MŞE/VB)

İŞINSU, Emine, *Küçük Dünya*, 2012 (EI/KD)

KARAY, Refik Halit, *Tanrıya Şikayet*, 1944 (RHK/TŞ)

MERİÇ, Cemil, *Jurnal*, 1992 (CM/J)

UZUNER, Buket, *Kumral Ada Mavi Tuna*, 2002 (BU/KAMT)